

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада бугунги глобаллашув даврида қардош тиллардаги терминларнинг муштарак ва фарқли жиҳатларини чуқур ўрганиш масаласига устувор аҳамият сифатида қаратилмоқда. Зеро, ўзбек қардош туркий тиллар ижтимоий – сиёсий терминологияси тилимизни киёсланаётган тилларда ўзаро фарқ қилувчи бирикма терминлар муҳим ўринни егаллайди деб биламиз ва бу масаланинг аҳамияти ҳеч қачон эътиборимиздан четда қолмаслиги зарур.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается сложное соотношение терминологии и общественно-политической лексики, подчеркивая их взаимосвязь с социальной жизнью и повседневным опытом. Автор акцентируют внимание на необходимости исследования структуры и семантики общественно-политических терминов, их интерпретации в словарях, а также на важности парадигматических и иерархических связей для систематизации терминологии.

SUMMARY. This article examines the complex relationship between terminology and socio-political vocabulary, emphasizing their interconnection with social life and everyday experience. The author emphasizes the need to research the structure and semantics of socio-political terms, their interpretation in dictionaries, and the importance of paradigmatic and hierarchical relationships for systematizing terminology.

NAQIL-MAQALLARDA «BALA» KONCEPTI

S.A.Djoldasova – *tayaniş doktorant*

Ўзбекистон Республикасидаги Ўқув-Йўриқ Берилган Педагогикалий институт

Tayanch soʻzlar: olam manzarasi, konsept, til birligi, kognitiv lingvistika, lingvomadaniyatshunoslik, maqol-matal, qoraqalpoq folklori.

Ключевые слова: картина мира, концепт, языковая единица, когнитивная лингвистика, лингвокультурология, пословица, каракалпакский фольклор.

Key words: worldview, concept, linguistic unit, cognitive linguistics, linguoculturology, proverb, Karakalpak folklore.

Kirisiw. «Konsept túsiniğine lingvokognitiv hám lingvomadaniy jantasiwlar biri-birin biykarlamaydı: insan sanasında payda bolğan mental formadağı konsept sociumniñ konceptosferasına qosıladı, yaǵnıy onıñ aqırǵı juwmaǵı bul mádeniyat esaplanadı, konsept bolsa mádeniyatniñ birligi sıpatında jámiyet tájiriyesi dep qabıl etiledi hám ol óz nábwetinde individniñ jetiskenligi boladı» [1:87]. Demek, konsept bul til belgisiniñ mánilik dúzilisi bolıp, ol ózinde anıq bir mánisti emes, al óz ara baylanış semantikalıq komponentlerdiñ bir pütün kompleksin sáwlelendiredi. Konceptniñ artında turatuǵın túsiniq-tánliktiñ obyekt hám hádiyseleriniñ áhmiyetli, aqlıǵa muwapıq hám seziw arqalı ańlanatuǵın qásiyetlerin, olar arasındaqı qatnasıqlar xarakterin kórsetiwshi kognitiv birlik.

Ádebiyatlar analizi hám metodlar. Dúnya til iliminde naqıl-maqallar tiliniñ úyreniliwi uzaq tariyxqa iye bolsa da, paremiyologiya tarawı túrkiy tillerde ótken ásirniñ 50-jıllarında qalıpsken edi. XXI ásirde til iliminde túrli tarawların payda bolıw basqışında paremiyologiya tarawı da tez pát penen rawajlana basladı [2:11-12]. Sonday-aq, házirgi dáwirde naqıl-maqallardan paydalanıp sóyleytuǵın adam kóp. Bul dástúr qaraqalpaq xalqınıñ áyyemgi zamanlardan baslap, kúndelikli sóylew “praktikasına” tereń tamirlasqan. Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqallarınıñ atqaratuǵın xızmeti de, basqa xalıq naqıl-maqallarındaǵıday adam menen adam arasındaqı qarım-qatnaslardı kórsetedi. Naqıl-maqallar xalıqtıñ barlıq jámiyetlik ómirin hám tariyxın bir qalıpke salıp jetkizip beriwshi bolıp esaplanadı.

Naqıl-maqal – xalıq sózleri bolıp, til jámáatınıñ tariyxı hám mádeniyatın sáwlelendiredi, mádeniy kózqaraslar hám stereotipler hám arxetiplerdi áwladtan-áwladqa jetkerip beredi. Hábir naqıl-maqal xalıq tájiriyesi hám dúnyaǵa kózqarasın sáwlelendiretuǵın tereń mazmunǵa iye. Naqıl-maqallardıñ sóylew qatnasıǵında qollanıwı aytıwǵa tásirlik hám mazmunlılıq beriw menen birge, ol áhmiyetli kognitiv funkciyanı atqaradı – tınlawshını pikirlew hám analizlewge iytermeleydi.

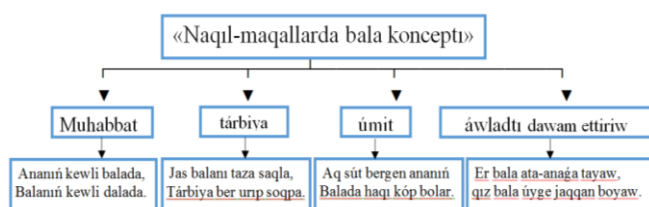
Qaraqalpaq tilinde naqıl-maqallardıñ tárbıyalıq múmkınshılıǵı úlken. Olar jas áwladtıń ádep-ikramlılıq hám

minez-qılıq kózqarasların qalıplestiriwge qaratılğan tereń mazmunǵa iye bolıp, olardıñ leksikalıq tárepin bayıtıwǵa xızmet etedi. Usı kishi folklorlıq formaların janrlıq ózgeshelikleri arqalı jasların miynetke, oqıwǵa hám shaxslıq rawajlanıwǵa qádiri baǵdarlanıwı ámelge asırıladı. Olarda bilimlendiriw, ózin-ózi ańlaw hám balanıñ tolıq insan sıpatında qalıplesiwi máselelerine ayrıqsha itibar qaratılğan.

Qaraqalpaq til biliminde naqıl-maqallar xalıq awızeki dóretilshiliginiñ salıstırmalı túrde az izertlengen qatlamı bolıp tabıladı. Olardı jıynaw, sistemlastırıw hám ilimiy talqılawda filologiya ilimleriniñ doktori, Q.Ayimbetov ayrıqsha xızmet etti. «Qaraqalpaq naqılları hám maqalları» atlı miynetinde bılay deydi: «Qaraqalpaq naqıl sózleri tolıǵı menen ele jıynalğan joq, onı tolıǵı menen jıynaw múmkın emes» [3]. Demek, qaraqalpaq til biliminde paremiyalar kóp qırlı izertlew obyektı bolıp, hár qıylı teoriyalıq hám ámeliy jaqtan úyreniledi. Bunday talqılawdıñ baǵdarlarınan biri naqıl-maqallardı konceptual lingvistika sheńberinde qaraw bolıp tabıladı.

Solay etip, Sh.Abdinazimov hám X.Tolıbaevtıñ «Lingvokulturologiya» [1] miynetin úyrenip shıqqanımda, olar lingvokulturologiyalıq jantasiw tildi jámáat sanası tárepinen qalıplestirilgen mádeniy mánislerdi jetkeriw quralı sıpatında qaraydı. Til birlikleri simvolikalıq, arxetiplik hám metaforalıq mániske iye bolıp, milliy stereotipler, qádiriyatlar hám mentalitetti sáwlelendiredi. Olar hár qıylı semiotikalıq sistemalarda – mif hám folklordan baslap, mádeniy kodların úzliksizligin támiyinleytuǵın turaqlı sózler hám paremiyalardı shekem jumı alıp baradı dep juwmaqqa keldik.

G.Qdırbaeva paremiyologiyalıq diskurs materialında «adam» (<Man> - <adam>) konceptosferasına tiyisli paremiyologiyalıq birliklerdi tematikalıq klassifikaciyalap, semantikalıq hám funkcionallıq jaqtan shártlesken toparlardı ajratıp kórsetti [4]. Solay etip, “adam” konseptiniñ klassifikaciyanı tiykarlap, naqıl-maqallardaǵı “bala” konseptin tómendegi kóriniste klassifikaciyalaw múmkın degen juwmaqqa keldik:

Nátiyjeler hám dodalaw. Qaraqalpaq naqıl-maqallar xalıq danalıǵınıń iqsam túrleri sıpatında mádeniy áhmiyetke iye bolǵan maǵlıwmatlardıń jámlemesi bolıp, adamnıń dúnyaǵa kózqaras baǵdarların qalıplestiriwge, onıń sanasınıń rawajlanıwına, sociallıq-mádeniy qıyın jaǵdaylarda durıs sheshim qabıl etiwge járdem beredi. Mısalı:

*«Kóp ǵarrıń ishinde,
Bir bala dana boladı,
Kóp balanıń ishinde
Eki ǵarrı bala boladı»* [5:104]

Bul mısalda “danalıq” barlıq waqıtta da jasqa baylanıslı bolmaydı degen mádeniy túsinikti kórsetedi. Bunda biologiyalıq jasına qaramastan, ishki jetiklik hám aqıl-oǵa húrmet kórsetiwge baylanıslı qádiriya kórinisi sáwlelenedi. Solay etip, naqıl-maqalda bala konceptı qaraqalpaq xalıqınıń jeke pazyletleri, turmıslıq tájiriyesi haqıyqıy danalıq belgisi sıpatında áhmiyetli ekenligine itibar qaratadı.

Naqıl-maqallarda tuwısqanlıq hám shańaraqlıq baylanıslardıń áhmiyetin sáwlelendirip, anaǵa ómir hám ǵamxorlıq dáreǵi sıpatında húrmet penen qarawǵa ayrıqsha itibar qaratadı. Mısalı:

*«Mina bala ul- qızınıń balası,
Paldan tatlı bul balanıń anası»* [5:120]

Bul mısalda qaraqalpaq xalıqınıń «shańaraqlıq» baylanıslarǵa hám shańaraqtaǵı ananıń ornına bolǵan tereń húrmetin sáwlelendiredi. “Paldan tatlı” metaforası ómirdiń tiykarǵı baslanıwı sıpatında ana muhabbatınıń jıllılıǵın, qádır-qımbatın kórsetedi. Demek, naqılada ananıń shańaraq dástúrlerin saqlawshı, ruwdıń ruwxıy tayanıshı sıpatındaǵı áhmiyeti atap ótilgen.

Qaraqalpaq mádeniyatında bala áke tárbiyasına mıtáj, ata-ananıń aytqanına erisiw keleshekkegi abadanlıq hám ruwxıy turaqlılıq penen baylanıslı dep túsiniledi. Mısalı:

*«Atanıń siltegen soqpaǵı,
Balaǵa mıń ǵúzar jol»* [5:120]

Bul mısalda, «Atanıń siltegen soqpaǵı, balaǵa mıń ǵúzar jol» ákeniń tárbiyası hám turmısta «jol kórsetiwshı» sıpatındaǵı áhmiyetli mádeniy kózqarasın ashıp beredi. Bul jerde «bala» túsinigi qabıl etiwshilik, isenim hám durıs baǵdarlawǵa zárúrlik penen baylanıstırılǵa, «ata jolı» turmıslıq danalıq, tájiriye hám qorǵawdı ańlatadı. Solay etip, qaraqalpaq lingvomádeniyatında bala áwladtıń dawamshısı sıpatında túsiniledi, onıń táǵdiri úlkenlerdiń, birinshi gezekte, ákeniń abırayına erisiwge baylanıslı.

«Jaqsı ata jaman balaǵa qırıq jıl azıq» [5:122]

Náwbettegi naqıl-maqalda qaraqalpaq xalıqınıń ata-ana ǵamxorlıǵına bolǵan turaqlı mádeniy kózqarasın sáwlelendiredi, onda “bala” túsinigi unamsız rolde berilgen jaǵdayda da óz qádirin joǵaltpaydı. Bala «jaman» dep atalıwına qaramastan, ol ata tárepinen qollap-quwatlanıw obyektı bolıp qala beredi, bul bolsa tuwısqanlıq baylanıslarınıń buzılmaıtuǵınlıǵı haqqındaǵı mádeniyatqa tereń sińgen ideyanıń simvolı bolıp esaplanadı. «Qırıq jıl azıq» degen giperbola arqalı ákesiniń perzent aldındaǵı juwapkershiligi perzentiniń minez-qulqı hám xızmetine

qaramastan uzaq múddetli hám muqaddes wazıypa sıpatında qabıl etiletuǵını atap ótilgen.

Naqıl-maqal ózinde tárbiyalıq hám qádiriyaatlıq potencialdı óz ishine alǵan bolıp, onda abadan hám múnásip balalıq – keleshekkegi ullı hám kúshli áwladtıń tiykarı ekeni sáwlelengen. Mısalı:

«Balalıq shaǵı – patshanıń taǵı» [5:121]

Bul naqılada «bala» túsinigi «patshanıń taǵı» degen kóterińki metafora arqalı ańlatılıp, qaraqalpaq mádeniyatında balalıq dáwiriniń ayrıqsha qádır-qımbatın, áhmiyetin kórsetedi. Balalıq shańaraqtıń dıqqat orayında bolıwı hám taxtta otırǵan húkimdar sıyaqlı ǵamxorlıq qushaǵında bolıwı, biyǵamlıq, qorǵaw hám húrmet etiw dáwiri sıpatında sáwlelenedi. Solay etip, naqıl-maqal balalardı eń baslı qádiriyaat hám xalıqtıń keleshegi sıpatında qásterlep saqlawǵa baylanıslı mádeniy kózqarastı sáwlelendiredi.

Bul qaraqalpaq xalıqınıń naqıl-maqalı bolıp, onda tárbiya, sociallıq jetiklik, shańaraq turmısı menen baylanıslı mádeniy qádiriyaatlar sáwlelengen.

*«Ońar úydiń balası on besinde baspan der,
Ońbaǵannıń balası otızında jasper der»* [5:122]

Naqıl-maqal lingvokulturologiyalıq kózqarastan turmıstıń eki túrin bir-birine qarama-qarsı qoyadı: «ońar úydiń balası» on bes jasında-aq erjetkenlik belgisin kórsetedi, óz aldına baspana salıwdı oylaydı, al «ońbaǵan ortalıqtıń balası» otız jasında da juwapkershilikti sezbeydi, ózin jasper dep aqlaydı. Bul jerde «ońar» hám «ońbaǵan» leksikalıq birlikleri tek ǵana bahalawshı emes, al akciologiyalıq júkke iye bolıp, tabıslılıq hám sátsizlik mádeniy normaların belgileydi.

«Kewil quwanışı – lala, turmıs quwanışı- bala» degen naqıl-maqal qaraqalpaq mádeniyatınıń tiykarǵı qádiriyaatı - shańaraq hám áwladtı dawam ettiriwdi bildiredi. Bala sózi arqalı tereń quwanış, júrek jıllılıǵı hám turmıstıń tolıqlıǵı haqqındaǵı túsiniklerdi sóylep beredi. Bul áwladlar arasındaǵı ruwxıy jaqınlıq, ǵamqorlıq hám ruwxıy baylanıslılıq haqqındaǵı qaraqalpaqlarǵa tán kózqarastı sáwlelendiredi. Bul naqılada bala gülge teńlestiriledi, sebebi olar ekewi de adamǵa quwanış, jıllılıq, úyge qolaylıq alıp keledi.

Juwmaq. Lingvokulturologiyalıq aspekte naqıl-maqallardaǵı “perzent” konceptı etnostıń turmıs, shańaraq, tárbiya, ádep-ikramlılıq, ruwxıyılıq sıyaqlı tiykarǵı qádiriyaatlar haqqındaǵı tereń túsiniklerin sáwlelendiredi. Folklorıń kishi awızeki janrları, sonıń ishinde, naqıl-maqallar xalıq mentaliteti, onıń dúnyanıń etnikalıq kórinisi hám jámáátlik sanası sáwlelendiriletuǵın áhmiyetli lingvokulturalıq markerler sıpatında xızmet etedi.

Folklorlıq materiallardı tallaw procesinde naqıl-maqallardaǵı «bala» sózi tek ǵana jámiyettiń kishi aǵzasınıń ataması emes, al kóp qabatlı mádeniy-mánilik qubılıs ekenligi anıqlandı. Ol násil dawam ettiriw, dástúrlер ruwxında tárbiyalaw, shaxstıń ruwxıy-ádep-ikramlılıq jaqtan qalıplesiwi, shaxstıń qalıplesiwinde shańaraq hám úlken áwladtıń roli haqqındaǵı kózqaraslardı óz ishine aladı.

Bala bul jerde tek ǵana ǵamxorlıq obyektı emes, al millettıń keleshegi, ruwxıy pákligi, sociallıq hám mádeniy potencialı belgisi bolıp esaplanadı.

Solay etip, lingvokulturologiyalıq tallaw qaraqalpaqlardıń folklorlıq dúnya kartinasında bala obrazı tek biologiyalıq yamasa jas ózgeshelikleri tiykarında emes, al mádeniy normalar, ádep-ikramlılıq baǵdarlar hám dástúriy dúnyaqaras kózqarasları tiykarında da qalıplesetuǵın kórsetedi. Bul usı túsiniktiń xalıqtıń ruwxıy-mádeniy sistemasında tereń ornasqanlıǵın hám milliy ózlikti qalıplestiriwdegi áhmiyetin kórsetedi.

Ádebiyatlar

1. Abdinazimov Sh., Tolibayev X. Lingvokulturologiya. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2024.
2. Юсупова Б. «Паремиология» қарақалпақ халық нақыл-мақаллары тилинің лексика-семантикалық хәм лексика-тематикалық өзгешеликleri. Монография. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2024.
3. Аюымбетов Q. Qaraqalpaq naqılları hám maqalları. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1956
4. Kdirbayeva G. «Ман» - «Адам» концептосфераси бирликларининг лингвомаданий ва лингвокогнитив хусусиятлари (инглиз ва қорақалпоқ тиллари мисолида). Ph.D. dissertatsiyası avtoreferati. – Tashkent: 2017.
5. Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1995.

REZYUME. Maqolada maqol-matallarda bola konsepti va uning ma'nosi haqida so'z boradi. Unda ota-bobolarimizdan bizga meros bo'lib qolgan maqol-matallar tahlilga tortilib, bola konseptining oiladagi, jamiytdagi tutgan o'rni so'z etilib, pedagogik nuqtai nazardan ham fikrlar ifodasini topgan. Shuningdek, bola konsepsiyasi haqida diniy va ma'naviy jihatdan xalqona tarbiya masalasi ham o'rganilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье обсуждается концепт ребёнка и его значение в пословицах и поговорках. В нем анализируются пословицы и поговорки, унаследованные от наших предков, обсуждается роль концепта ребенка в семье и обществе, а также выражены мысли с педагогической точки зрения. Также был изучен вопрос народного воспитания с религиозной и духовной точек зрения о концепции ребенка.

SUMMARY. This article discusses the concept of child and its significance in proverbs and sayings. It analyzes proverbs and sayings passed down from our ancestors, discusses the role of the concept of child in the family and society, and expresses thoughts from a pedagogical perspective. The issue of folk upbringing was also studied from a religious and spiritual point of view regarding the concept of a child.

AWDARMA TEORIYASININ RAWAJLANIW BASQISHLARI HÁM LINGVISTIKALIQ ÁDIS

Sh.A.Erimbetova – *tayanish doktorant*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so'zlar: til, tarjima, tarjima bosqichlari, lingvistik metod, lingvomadaniyat, ijod, madaniy interpretatsiya, kognitiv metod, madaniy kod.

Ключевые слова: язык, перевод, этапы перевода, лингвистический метод, лингвокультура, творчество, культурная интерпретация, когнитивный метод, культурный код.

Key words: language, translation, stages of translation, linguistic method, linguoculture, creativity, cultural interpretation, cognitive method, cultural code.

Kirisiw. Awdarma iskerligi insaniyat tariyxında erte dáwirlerden ámelde qollanılp, mádeniyatlar aralıq baylanis hám bilim almasıwdıń ajıralmaytuǵın quralına aynalǵan. Awdarma teoriyasınıń rawajlanıwı kóplegen faktorlar tásirinde qalıplesken bolıp, zamanagóy basqishta ol gárezsiz ilim retinde qaraladı. I.S.Alekseeva pikirine qaraǵanda, búgingi kúnde awdarma teoriyası “Háreket hám nátiye retindeǵı awdarmanı úyrenetuǵın barlıq jónelislerdi óz ishine aladı” [6:352]. Dáslep, awdarma lingvistikalıq ekvivalent izlew sheńberinde kórilgen bolsa, házirgi basqishta semantikalıq, pragmatikalıq, stilistikalıq hám de lingvomádeniy komponentler tiykarında bahalanıp atır. I.S.Alekseeva buǵan baylanislı tómendegishe ayıp ótedi: “Awdarma – bul bir til sistemasındaǵı kodtı basqa til sistemasına konvertatsiyalaw bolıp, ol mudamı insan dóretiwshiligi hám tańlawı tiykarında ámelge asadı” [6].

Ádebiyatlar analizi hám metodologiya. Awdarma iskerliginiń teoriyalıq tiykarların tómendegi jantasıwlar quraydı:

1. Lingvistikalıq ádis awdarmanı til sistemaları arasındaǵı formal hám strukturalıq óz ara qatnas retinde kóredi. Ol jaǵdayda zárúrli bolǵan tárep – morfologiyalıq, sintaksislik hám leksikalıq ekvivalentlikti tabıw. Biraq bul ádis geyde mánisti tolıq jetkiziwde shegaralanǵan esaplanadı;

2. Semantika-pragmatikalıq ádiste awdarmashı sózdıń konnotativ hám kontekstualıq mánilerin anıqlaydı. I.S.Alekseeva awdarmanıń kontekstualıq shegaralarına itibar qaratıp, hár bir sóz bir neshe mánide qollanıwı múmkinligin hám awdarmashı sol variantlardan eń sáykesin tańlawı kerekligin ayıp ótedi;

3. Kommunikativlik-funkcionalıq ádiske kóre awdarmanıń tiykarǵı wazıypası – túp tekst avtorınıń kommunikativlik maqsetin basqa til járdeminde jetkiziw bolıp tabıladı. Yaǵnıy, awdarma – bul “maǵlımatlar jetkiziw akti” esaplanadı;

4. Lingvomádeniy ádis hár bir til ayrıqsha mádeniy hám mental kontekstke iye. Solay eken, awdarma processinde bul kontekstti saqlap qalıw, ekvivalent bolmaǵan mádeniy realiyalardı maslastırıw zárúr. I.S.Alekseeva buǵan baylanislı tómendegishe jazadı: “Awdarmashı – bul til járdeminde mádeniyatlar aralıq dálalshı bolıp tabıladı, ol mádeniy tosqınlıqlardı jeńiwge xızmet etedi”. Avtor bul jaǵdayǵa tómendegishe anıqlama beredi: “Awdarmashı óziniń individuallıq estetikalıq kózqaraslarına tiykarlanadı, biraq bul subyektivlik hesh qashan professional etikanı buzbaıw kerek” [6]. Awdarma teoriyasınıń búgingi jaǵdayı interdisiplinar ádiske tiykarlanadı. Awdarmashı filolog, mádeniyattanıwshı hám psixolog rolin birlestiredi. Ásirese, kórkem awdarmada jeke usıl, mádeniy tiykarlar hám estetikalıq sesler beyimlesiwshenligi zárúrli áhmiyetke iye.

Awdarma iskerligi tariyxtan insaniyat civilizatsiyasın rawajlandırıwda zárúrli orın iyelegen. V.A.Kazakova awdarma teoriyasın “kommunikativlik iskerliginiń gárezsiz túri” [9:304] dep tán aladı jáne onı tek til birliklerin almastırıw emes, bálki mádeniy, kommunikativlik hám estetikalıq tárepten maslastırıw procesi retinde aytađı: “Перевод выступает как средство межкультурной коммуникации, обладающее своей спецификой и закономерностями функционирования” [9:49].

Awdarma teoriyasınıń rawajlanıw basqisqları hám onıń tiykarları bir neshe tariyxıy basqisqlar arqalı qalıplesken: